

ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА В УКРАЇНІ**LEGAL CUSTOM AS A SOURCE OF LAW IN UKRAINE**

**Богачова Л.Л., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії і філософії права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Ковальчук Д.Р., студентка I курсу

Інститут прокуратури та кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Кундій А.Ю., студентка I курсу

Інститут прокуратури та кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Звичаєве право завжди відігравало значну роль в історії українського народу. У додержавний період та Середньовіччя воно регулювало більшу частину суспільних відносин, було основою їх існування, оскільки визначало обов'язки й права індивіда. А всі перші зводи законів, царських указів і постанов були не чим іншим, як відтворенням правових норм, що вже існували у формі звичаю, із встановленням їх державного санкціонування.

Стаття присвячена дослідженню процесу розвитку звичаєвого права в Україні. Визначено поняття правового звичаю і способи офіційного визнання його джерелом права. Розкрито значення звичаєвого права в різних правових системах. Підкреслено значне поширення звичаєвого права у країнах традиційної правової сім'ї і вторинна його роль у правовому регулюванні у країнах романо-германського і англо-американського права. Зроблено порівняльно-правовий аналіз звичаю в системі джерел права романо-германської та англо-американської правових сімей. Звичаї застосовуються в міжнародному публічному праві. Висвітлено питання щодо використання міжнародно-правового звичаю як джерела права в Україні.

У статті проаналізовано нормативно-правові акти, що закріплюють можливість застосування правового звичаю, досліджено роль і місце правового звичаю на всіх етапах розвитку права України, переважно в сучасній правовій системі. Розглянуто види звичаїв, до яких відсилають акти чинного законодавства. Висвітлено значення звичаєвого права в цивільному, господарському, сімейному та інших галузях права.

Доведено, що значна кількість звичаїв знайшли своє закріплення в правових нормах. І це дає підстави вважати правовий звичай одним із джерел національного права. Нині в Україні правовий звичай має статус обов'язкового, субсидіарного джерела права. Його роль зростає у зв'язку з відмовою від централізованого правового регулювання у сфері приватного права. Використовується звичай і у сфері публічного права – в конституційному, адміністративному, фінансовому, міжнародному публічному праві.

Правова система України характеризується різноманітністю джерел права, а отже, проблема не в тому, щоб позбавити її окремих джерел і надати перевагу закону, а в тому, щоб знайти кожному з джерел права своє місце в механізмі правового регулювання. Колективом авторів зроблено висновки щодо необхідності подальшого вивчення процесу розвитку звичаєвого права в Україні.

Ключові слова: звичай, джерела права, звичаєве право, правовий звичай, міжнародний звичай.

Customary law has always played a significant role in the history of the Ukrainian people. In the pre-state period and the Middle Ages, it regulated most of social relations, was the basis of their existence, as it determined the responsibilities and rights of the individual. And all the first sets of laws, royal decrees and ordinances were nothing more than a reproduction of existing legal norms in the form of custom with the establishment of their state sanction.

The article is devoted to the study of the process of development of customary law in Ukraine. The concept of legal custom and ways of its official recognition as a source of law are defined. The significance of customary law in different legal systems is revealed. The significant spread of customary law in the countries of the traditional legal family and its secondary role in the legal regulation in the countries of Romano-Germanic and Anglo-American law are emphasized. A comparative legal analysis of the custom in the system of sources of law of the Romano-Germanic and Anglo-American legal families is made. Customs are applied in public international law. The issue of using international legal custom as a source of law in Ukraine is covered.

The article analyzes the legal acts that enshrine the possibility of applying legal custom, explores the role and place of legal custom at all stages of development of Ukrainian law, mainly in the modern legal system. The types of customs to which the acts of the current legislation refer are considered. The importance of customary law in civil, commercial, family and other branches of law is highlighted.

It is proved that a significant number of customs are enshrined in law. And this gives grounds to consider legal custom as one of the sources of national law. Today in Ukraine, legal custom has the status of a mandatory, subsidiary source of law. Its role is growing due to the abandonment of centralized legal regulation in the field of private law. Custom is also used in the field of public law - in constitutional, administrative, financial, international public law.

The legal system of Ukraine is characterized by a variety of sources of law, and therefore, the problem is not to deprive it of individual sources and give preference to the law, but to find each of the sources of law its place in the mechanism of legal regulation. The team of authors made conclusions about the need for further study of the development of customary law in Ukraine.

Key words: custom, sources of law, customary law, legal custom, international custom.

Постановка проблеми. Актуальним питанням упродовж останніх років є потреба осмислення процесу розвитку звичаєвого права в Україні. Звичай як джерело права визнавався споконвіку, але його роль у регулюванні правових відносин змінювалася на різних етапах державного розвитку. Причиною актуалізації наукових досліджень звичаєвого права є те, що, по-перше, звичай як найдавніше джерело права вплинув на розвиток українського права, багато звичаїв знайшли своє закріплення в правових нормах, а по-друге, деякі регіони України заселені представни-

ками багатьох національностей, які зберігають свою культуру, звичаї, традиції. І цей факт потрібно враховувати для того, щоб зберегти їхню самобутність та забезпечити мир і злагоду в багатонаціональній державі [1, с. 52].

Як зазначає Н.Є. Толкачова, ставлення до звичаю змінюється кожного разу, коли зростає чи спадає напруга між чинним позитивним, писаним правом і практикою відносин, що склалась. Крім причин економічного характеру, непостійність у поглядах на звичаєве право викликається ще й ідеологічними причинами, які частіше за все зава-

жають сприймати точну картину змін, що відбуваються в структурі права [2, с. 135].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз юридичної літератури дає підстави твердити про наявність чималої кількості наукових праць, присвячених проблематиці правового звичаю у системі джерел права України. Серед теоретиків права можна виокремити таких учених, як К. Алимжан, С. Вильнянський, К. Жоффре-Спінозі, С. Комаров, Л. Луць, М. Марченко, Д. Мейер, В. Озель, С. Пахман, Н. Толкачова та ін. Праці вказаних вчених заклали підґрунтя досліджуваного питання та мають велике наукове значення. Проте в сучасних умовах питання набуває нового значення та потребує переосмислення, що викликає необхідність наукового дослідження за цією темою.

Метою статті є з'ясування впливу звичаю на розвиток національного права; визначення місця звичаю в системі джерел сучасного права України; проведення порівняльного аналізу ролі звичаю в романо-германському і англо-американському праві.

Виклад основного матеріалу. За весь період історії в українського народу сформувалися деякі звичаї та традиції, певні ідеали, вірування, поняття про честь, гідність, праведність та справедливість. Саме постійний розвиток суспільства зумовив виникнення звичаю, а пізніше і звичаєвого права, що відображувало принципи моралі та суспільної свідомості українського народу.

У повсякденній практиці зустрічаються різні види звичаїв, як і різними є їх «забезпечувальна» сила в моральних устоях, традиціях, душі народу. Вчиняючи за звичаєм, ми фактично сприймаємо таке правило поведінки на віру, адже абсолютно неможливо встановити ні джерела походження звичаю, ні навіть факту його неодноразового використання. Певною мірою звичай сприймається без аналізу його походження, як знання, яке дане нам ззовні і стало нашим переконанням, що діяти треба саме так, відповідно до звичаю. Звичайно, що недотримання звичаїв у повсякденному житті не тягне якихось примусових засобів впливу на особу, але моральний осуд із боку інших інколи може бути більш значущим для моральної, освіченої, культурної особи, ніж засоби правового примусу [3, с. 134].

На відміну від побутових звичаїв, сферою регулювання звичаєвого права є найбільш важливі суспільні відносини. До типових напрямів такого регулювання належать: відносини влади та підпорядкування; ведення війни; набуття, припинення та здійснення речових прав; укладення та виконання зобов'язань; особисті немайнові та майнові відносини сім'ї; спадкування; кримінальна відповідальність; здійснення судочинства тощо.

Під правовим звичаєм розуміють правило поведінки, яке передбачає усталений порядок дій, склалося в результаті тривалої практики здійснення й юридичне значення якого є офіційно визнаним [4, с. 116]. Держава визнає звичай джерелом права у прямій (шляхом бланкетування юридичної норми) і непрямої (шляхом надання права керуватися відомими на практиці звичаями у процесі реалізації юридичних норм) формах. Вважається, що звичай є правовим, якщо він відповідає двом критеріям: матеріальному, який вимагає того, щоб певне правило склалося внаслідок одноманітного повторення дій (*consuetudo*) і психологічному, який полягає в почутті, переконанні суб'єктів права в тому, що здійснення цих дій є обов'язковим, оскільки цього вимагає право (*opinio juris sive necessitatis*).

Санкціоновані звичаї, набувши характеру юридичної норми, не можуть становити якоїсь цілісної системи, оскільки такі правові звичаї належать до різних галузей юридичного права. Характеризуючи звичаєве право як юридичні норми, можна дійти хибного висновку про існування в рамках права юридичного окремої складової частини – права звичаєвого. Тому звичаєве право – це сукупність усталених через їх багаторазове застосування

у практиці повсякденного життя, загальноприйнятних, неписаних правил поведінки, що забезпечуються моральними устоями, національними традиціями, соціальною зрілістю суспільства загалом [3, с. 130].

Проаналізувавши розвиток українського права, можна стверджувати, що найважливішу роль звичай відіграв у давньоруській державі та в Запорозькій Січі, де панувало виключно звичаєве право [2, с. 135]. Варто зауважити, що найдавніші відомі договори Русі із Візантією (911, 944, 971 pp.) ґрунтувалися на «законі руському» (неписаному звичаєвому праві Київської Русі), нормативно закріплювали стародавні звичаї у сфері цивільного права, а саме: майнові правовідносини між членами сім'ї, звичаї спадкування, торгівельні звичаї тощо. На звичаєвому праві ґрунтувалась і «Руська правда», нормативно закріплюючи на рівні закону вироблену практику у сфері зобов'язального, спадкового та навіть кримінального права [5, с. 201]. Давньоруське звичаєве право залишалось основним джерелом регулювання суспільних відносин у часи панування на українських землях литовської та польської влади (XVI–XV ст.), а в XVI ст. Литовські статuti (1566 р. та 1588 р.) зафіксували обов'язок суду у разі відсутності законодавчої норми права вирішувати справи на основі звичаєвих норм. Водночас магдебурзьке право, що на цей час вже було дуже поширене в українських містах, принесло на наші землі західноєвропейські торгівельні звичаї, що містилися в «Саксонському зерцалі» (1536 р.), «Порядку прав цивільних магдебурзьких» (1559 р.), «Праві цивільному хелмінському» (1584 р.) тощо [5, с. 201]. Досить цікавим є період Гетьманщини, де спочатку збереження давніх звичаїв стало запорукою української автономії, але згодом було створено такі санкціоновані Російською імперією кодифіковані збірки українського (здебільшого звичаєвого) права, як «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) та «Зібрання малоросійських прав» (1807 р.). Зокрема, козаки Запорозької Січі всі свої правовідносини будували виключно на звичаєвому праві, яке називали «козацьким правом» або «вольностями» [5, с. 201].

Після тривалого радянського періоду ігнорування та поборювання правових звичаїв українське право стало на шлях регенерації цього демократичного джерела права, яке має для українського народу важливе історичне значення та здатне органічно доповнити і тим самим якісно оновити сучасну правову систему України. Правовий звичай у більшому чи меншому ступені присутній в усіх основних галузях українського права. Щоправда, значення звичаю є більш істотним у галузях приватного права, що відповідає традиції та новітнім тенденціям розвитку правових систем континентальної Європи [6, с. 361].

У сучасний період звичаєве право найбільш поширене у країнах традиційної правової сім'ї. У країнах романо-германського і англо-американського права правовий звичай використовується як додаткове джерело права.

Звичай як джерело права існує на всіх етапах розвитку романо-германського права. Р. Давид зауважує, що звичай у романо-германському праві не є тим основним і первинним елементом права, як того бажає соціологічна школа, проте його роль разом із тим аж ніяк не є такою незначною, як вважають позитивісти [7, с. 102]. У конкретних правових системах романо-германської сім'ї значення звичаїв є не однаковим. Так, наприклад, в Іспанії (особливо в Каталонії) звичай як джерело права відіграє досить важливу практичну роль, а ось у Франції роль звичаю є досить незначною. У правовій системі Німеччини звичаї – також майже зникаюче джерело права [7, с. 102].

Р. Давид розрізняє три види звичаїв, а саме: 1) звичаї, що виступають на додаток до закону (*secundum legem*). Ці звичаї сприяють створенню найоптимальніших умов для втілення і застосування нормативних актів, оскільки останні в низці випадків для свого розуміння потребують доповнення звичаєм; 2) звичаї, що діють замість закону

(*praeter legem*). За допомогою них регулюються лише суспільні відносини, не урегульовані законодавством. Це положення в деяких країнах закріплюється на законодавчому рівні. Так, згідно зі ст. 1 Цивільного кодексу Швейцарії за умови відсутності відповідних законодавчо встановлених положень, що регулюють спірні суспільні відносини, суддя вирішує спір на основі норм звичаєвого права; 3) звичаї, що діють усупереч закону (*adversus legem*). Такі звичаї є досить рідкими в романо-германському праві та усіяко обмежуються. Це пояснюється тим, що в жодній країні суди не люблять виступати проти законодавчої влади. У деяких національних правових системах ці звичаї навіть законодавчо забороняються [7, с. 104].

Нині значення звичаю майже в усіх країнах Європи зменшується. Можна констатувати, що в процесі формування розгалуженої правової системи суспільства, ускладнення громадського життя звичай поступово витісняється із системи джерел романо-германського права законами і судовими рішеннями. Така тенденція не є дивною. Як зазначає П.Г. Виноградов, на ранніх стадіях історії права народний звичай є настільки ж природним і характерним, наскільки є природними і характерними для дитинства дитяча вимова та поведінка. Тому не є ані дивовижним, ані прикритим той факт, що в розвинутому суспільстві право дедалі більше стає спеціалізованою галуззю професійних юристів [7, с. 103]. Еннекперус зауважує, що звичаєве право виникає головним чином із судової практики. У цьому випадку звичай сприймається і застосовується судом, а рішення суду, що засноване на звичаї, забезпечується примусовою силою держави. Законодавче визнання відбувається завдяки посиланню в тексті нормативно-правового акта на необхідність використання певного звичаю. У такий спосіб держава визнає вже сталі звичаї, вказує на умови їхнього застосування [7, с. 104].

Таке становище не виключає повністю звичай зі складу джерел права, проте призводить до того, що він має переважно допоміжний характер. Звичай зберігає за собою лише те місце, яким йому бажають поступитися офіційні джерела права.

Термін «звичай» в Англії вживається в кількох значеннях. По-перше, як історичне джерело права. До виникнення загального права саме численні звичаї і становили право; виникнення багатьох принципів англійського загального права пояснюється саме середньовічними звичаями. По-друге, термін «звичай» використовується для позначення традиційного торговельного та ділового звичаю. По-третє, термін «звичай» широко застосовується в конституційному праві та має велике значення для Англії, де не існує писаної Конституції. По-четверте, під терміном «звичай» англійські юристи розуміють місцевий звичай, тобто звичай, який застосовується тільки в певній місцевості. Саме у цьому значенні звичай є особливим обов'язковим джерелом права, який знаходиться поряд із судовим прецедентом та законодавством [7, с. 165].

У деяких галузях сучасного англійського права звичаю надається самостійне значення. Наприклад, правовий звичай можна знайти серед норм, які регламентують окремі суб'єктивні права щодо використання земельної власності. Тут діють, зокрема, правові звичаї вільного проходу до церкви, права займатися спортом чи проводити вільний час на зеленій галявині, яка належить селу, що розглядаються як джерело норм загального права, визнане судами й у наші дні. Однак навіть тоді, коли звичай розглядається як самостійне джерело англійського права, його вважають джерелом, підпорядкованим прецеденту [7, с. 165].

В Україні правовий звичай має статус обов'язкового, субсидіарного джерела права.

На думку В. Озель, будь-які процеси розвитку українського права мають відбутися з урахуванням власних правових традицій, ustalених норм моралі, принципів, а особливо звичаєвого права як джерела правового регу-

лювання суспільних відносин. Не кожен звичай стає правовим, а тільки той, що відповідає інтересам держави, спільноти або суспільства загалом. Звичай стає правовим тоді, коли з'являється держава. У цьому випадку він спирається на можливість застосування примусу з боку державних органів і стає обов'язковим [5, с. 201]. Звичай, мораль, релігійні установлення реалізуються завдяки певним переконанням. Заради забезпечення більш жорсткого й ефективного регулятивного впливу потрібна оцінка, підтримка та захист ззовні авторитетом влади. Зібрання звичаїв та їх подальше державне санкціонування є одним із перших способів утворення правових звичаїв. Існують ще й інші способи санкціонування звичаїв: відсилання до звичаю, використання його як нормативної основи судового рішення [8, с. 66–67].

Правове регулювання суспільних відносин в Україні зазнало суттєвих змін. Зокрема, активно обговорюється питання про перенесення частини правового регулювання із загальнодержавного на місцевий рівень (децентралізація правового регулювання). У зв'язку з відмовою від централізованого правового регулювання в сфері приватного права (оскільки врегулювання відносин між суб'єктами цього права більш ефективно відбувається через самоорганізацію) в Україні роль правового звичаю зростає [9, с. 101]. І.В. Борщевський підкреслює, що визнання звичаю джерелом права в умовах децентралізації всіх сфер суспільного життя ґрунтується саме на принципах саморегулювання суспільних відносин [10, с. 3–6].

Можливість використання правового звичаю як джерела права передбачена ст.ст. 7, 28, 213, 333, 526, 527, 529, 538, 539, 613 Цивільного кодексу України, ст.ст. 11, 35, 146 Сімейного кодексу України, ст.ст. 32, 268, 344 Господарського кодексу України, ст.ст. 6, 146, 160, 293, 295 Кодексу торговельного мореплавства України, ст. 438 Кримінального кодексу України. Категорія «моральні засади суспільства» (ч. 4 ст. 13 Цивільного кодексу України) також є продуктом звичаєвого права, оскільки являє собою народні звичаї, положення релігії, що домінують у суспільстві, офіційну ідеологію суспільства, відображену в законодавчих актах та ін.

Ст. 7 Цивільного кодексу України передбачає, що цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту. Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є ustalеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі. Але водночас звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, в цивільних відносинах не застосовується [11].

Також звичаї знайшли своє відображення і в деяких нормах Господарського кодексу України. Як приклад, ч. 3 ст. 268 ГК України передбачено, що в разі відсутності в договорі умов щодо якості товарів остання визначається відповідно до мети договору або до звичайного рівня якості для предмета договору чи загальних критеріїв якості [12].

Принцип «*nullum crimen sine lege*» («немає злочину без закону») цілком природно мінімізував можливість застосування звичаїв у кримінальному праві України. Проте ст. 438 Кримінального кодексу України передбачає, що за порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про винищення таких дій караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років. [13] А отже, звичай виступає як джерело права і в кримінальних правовідносинах.

Звичай діють і в українському судочинстві. Це є обов'язок учасників процесу вставати, коли суд входить, виходить і оголошує рішення, звернення до судді «Ваша честь!», розташування складу суду посередині між сто-

ронами справи та ін. [14, с. 127]. Також звичаєвою формою є процес складання позовів за певними шаблонами та зразками [6, с. 361].

Як зазначають І.Ю. Стрельникова, Є.В. Погорелов, закріплення звичаєвих норм у праві є підставою вважати їх важливим джерелом національного права, незважаючи на те, що роль правового звичаю значно вужча, ніж та, яку відіграють інші джерела права, такі як нормативно-правові акти чи нормативно-правові договори [1, с. 55].

Важливу роль звичаї відіграють у міжнародному публічному праві. Міжнародний звичай як складник загального міжнародного права постійно привертає до себе увагу дослідників міжнародного публічного права і викликає жваві дискусії щодо його ролі в міжнародно-правовому регулюванні окремих напрямів міжнародного співробітництва.

О.В. Буткевич дійшла висновку, що міжнародний звичай передував появі внутрішньоплемінних і внутрішньодержавних звичаїв. Зокрема, вона пише: «Звичай як правове джерело виникає спочатку саме для регулювання міжнародних відносин, і тільки потім його дія поширюється на відносини всередині окремого соціуму, які, будучи менш розвиненими, ніж міжнародні відносини, регулювалися не правовими нормами, а релігією, мораллю, етикою і т. ін.» [15, с. 235].

У чинному законодавстві України міжнародно-правовий звичай згадується тільки в тих нормативно-правових актах, що стосуються регулювання відносин, які вже традиційно зараховуються українською наукою до приватноправових. Так, ч. 1 ст. 4 Закону України «Про міжнародне приватне право» називає міжнародні звичаї, «які визнаються в Україні» одним із джерел визначення права, що підлягає застосуванню до приватноправових відносин з іноземним елементом; ч. 1 ст. 6 Закону України

«Про зовнішньоекономічну діяльність» наділяє суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності в процесі складання тексту зовнішньоекономічного договору (контракту) правом використовувати, зокрема, міжнародні звичаї [16, с. 160].

Як зазначає Ю.В. Щокін, у Конституції та внутрішніх законах України питання про співвідношення норм загального звичаєвого міжнародного права і національного права України належним чином не врегульоване. У нормах національних законів України, які містять відсилання до міжнародних звичаїв, відсутній диференційований підхід до їх застосування, заснований на місці та ролі кожного з різновидів звичаїв у регулюванні міжнародних відносин [16, с. 167].

Висновки. Правовий звичай є важливим чинником формування права на всіх історичних етапах розвитку суспільства. Багато звичаїв знайшли своє закріплення в правових нормах нашої держави, але їхня роль значно вужча, ніж та, що відіграють інші джерела права, такі як нормативно-правові акти, і за юридичною силою звичаї поступаються останнім та можуть застосовуватися, якщо вони не суперечать законодавству, договору, моральним засадам суспільства. Але звичаї продовжують відігравати певну роль у регулюванні суспільних відносин в Україні, про що свідчить той факт, що багато звичаїв знайшли своє закріплення в правових нормах. І це дає нам підстави вважати звичай одним із джерел сучасного права в Україні. Його роль зростає у зв'язку з відмовою від централізованого правового регулювання у сфері приватного права. Також звичай використовується у сфері публічного права – в конституційному, адміністративному, фінансовому праві. Правові звичаї складаються в парламентській, виборчій практиці, в діяльності органів місцевого самоврядування. Отже, очевидною є потреба в подальшому дослідженні впливу звичаєвого права і визначення місця правового звичаю в системі джерел національного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стрельникова І.Ю., Погорелов Є.В. Місце звичаю в сучасному праві України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2010. Том 23 (62), № 2. С. 52–56.
2. Толкачова Н.Є. Правовий звичай, узвичаєність, звичай ділового обороту як форми регулювання економіко-правових структур. *Вісник господарського судочинства*. 2010. № 4. С. 133–141.
3. Яворська О.С. Звичаєве право як соціальний регулятор цивільних відносин. *Науковий вісник*. 2013. № 2. С. 129–137.
4. Загальна теорія права : підручник / [О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.] ; за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
5. Озель В.І. Звичай у системі права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 201–205.
6. Бедрій М.М. Правовий звичай у сучасній правовій системі України. *Юридичні науки*. 2017. Випуск 7 (47). С. 357–363.
7. Порівняльне правознавство у таблицях : підручник / С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов, І.О. Биля-Сабадаш та ін. ; за заг. ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2012. 272 с.
8. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. Харків : Право, 2008. 728 с.
9. Корунчак Л.А. Генеза та еволюція джерел права: синергетичний підхід. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. С. 90–104.
10. Борщевський І.В. Правовий звичай як джерело сучасного права в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Випуск 5(14). С. 3–6.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
12. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
13. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
14. Цветкова Ю.В. Місце правового звичаю у правовій системі України *Підприємництво, господарство і право*. 2010. Випуск 12. С. 125–128.
15. Буткевич, О.В. У истоков международного права. Київ : Юрид. центр Пресс, 2008. С. 194–235.
16. Щокін Ю.В. Місце звичаїв загального міжнародного права у правопорядку України. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. Випуск 3 (50). С. 158–167.